

Микола Щербак¹

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Надія Щербак²

Національна академія внутрішніх справ (Київ, Україна)

Національне питання в Україні у ХІХ–на початку ХХ ст. очима російських чиновників

The national question in Ukraine in the XIXth—early XXth century through the eyes of the Russian officials. The policy of the tsarist government and its local bodies concerning Ukrainians, Poles and Jews is considered. The process of formation and implementation of the national policy of the Russian Empire's government in Right-Bank Ukraine from its incorporation into Russia after partitions of Rzeczpospolita until The First World War is shown. The essence of the Polish, Ukrainian and Jewish questions in the Russian Empire is discussed.

Keywords: the Russian Empire, Right-Bank Ukraine, the national question, the Russification

Национальный вопрос в Украине в ХІХ–нач. ХХ в. глазами российских чиновников. Рассматривается политика царского правительства и его местных органов по отношению к украинцам, полякам и евреям. Показан процесс формирования и реализации национальной политики правительства Российской империи на Правобережной Украине с момента ее вхождения в состав России после разделов Речи Посполитой до начала Первой мировой войны. Раскрыта суть польского, украинского и еврейского вопросов в Российской империи.

Ключевые слова: Российская империя, Правобережная Украина, национальный вопрос, русификация

Події нинішнього року в Криму і на Сході України свідчать про те, що питання міжнаціональних відносин, міжетнічні проблеми при їх ігноруванні досить часто виходять на передній план суспільно-політичного життя, ставлячи під загрозу територіальну цілісність нашої держави. Історичне коріння такої си-

¹ Поштова адреса: Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, Київ, Україна 01033. E-mail: arhivy@ukr.net

² Поштова адреса: Навчальний науковий інститут права і психології Національної академії внутрішніх справ, вул. Кудряшова 8, Київ, Україна 03035. E-mail: arhivy@ukr.net

туації безпосередньо пов'язане з імперською політикою царської Росії, яка знайшла своє продовження у ставленні нинішнього російського керівництва до сусідніх народів. Натомість державні структури, як і українське суспільство, виявилися не готовими до тих подій, що відбуваються на Сході та Півдні України. Тому дослідження політики російського царизму щодо тих народів, які проживали в українських губерніях, має не лише наукове, а й практичне значення. Ми розуміємо, що історична свідомість як народів, так і окремих індивідів містить у собі багато мотивів нинішніх подій — від побутового спілкування до рішень політиків на міждержавному рівні. І в такому складному взаємозв'язку криються цінні уроки, які ми мусимо тепер осмислювати. Переосмислення історичного досвіду, набутого під час перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій сприятиме ліпшому розумінню тих процесів, що відбуваються сьогодні, а відтак допоможе у виробленні виваженої етнонаціональної та регіональної політики.

Історичний досвід у вирішенні міжетнічних проблем (як позитивний, так і негативний) уряду Російської імперії, яка була поліетнічною державою, об'єднуючи та тримаючи в покорі понад сто націй і народностей, що знаходились на різних ступенях розвитку та сповідували різні релігії, повинні детально проаналізувати історики та максимально враховувати не лише політики незалежної України, а й сусідніх держав, з якими в нас спільне не тільки минуле, а й майбутнє. Допмагаючи сьогодні Україні, вони захищають своє майбутнє.

Мета цієї статті — на основі звітів та спогадів губернаторів, цензорів, начальників губернських жандармських управлінь проаналізувати політику російського царизму щодо українців, поляків та євреїв, які проживали у Правобережній Україні в XIX–на початку XX ст.

Падіння Речі Посполитої в кінці ХУІІІ ст. мало великий резонанс як у польському суспільстві, так і в усій Європі. Воно призвело до виникнення на міжнародній арені „польського питання”, пов'язаного зі суперечками держав-агресорів щодо її колишніх окремих територій, а також із протистоянням між революційною Францією та напівфеодальними монархіями Європи (Австрією, Пруссією та Росією), які намагалися диктувати свою волю європейським народам. „Польське питання” поєднувало в собі й долю польського народу та польської державності, і перспективи національно-визвольних рухів народів, що входили раніше до складу Речі Посполитої, насамперед українців. „Польське питання” використовували європейські держави, зокрема Франція та Англія, у своїх зовнішньополітичних інтересах.

У Російській імперії „польське питання” залишалося найгострішим серед національних питань із кінця ХУІІІ ст. до 1864 року, адже на відміну від українців і євреїв, які теж боролися за свої права, поляки мали тисячолітній досвід власної державності та не змирилися з її втратою.

Втрату державності відчули на собі всі прошарки тогочасного польського суспільства. Зіткнувшись із державним апаратом бюрократичних монархій,

які не визнавали станової шляхетської демократії, вони змушені були пристосовуватися до нових порядків. Однак становище різних станів польського суспільства було різним. Втрат та утисків своїх прав зазнавала шляхта, що була позбавлена багатьох привілеїв, якими користувалася впродовж століть. Гостро переживала втрату державності ця найбільш активна частина суспільства, яка під впливом ідей Великої французької революції виступала ініціатором проведення докорінних реформ польської держави в дусі ідей Просвітництва. Це відбилось на її світоглядних орієнтирах, призвело до розчарування та розгубленості, а також породило дискусії щодо причин падіння польської держави та пошуків шляхів її відродження.

Численна збідніла та безземельна шляхта з втратою державності позбулася можливості військової, судової або адміністративної кар'єри і перетворилася на найбільш радикальний елемент. Середня земельна шляхта, хоч і зберегла свої економічні позиції, однак втратила політичний вплив. Найменш постраждала від втрати державності велика польська та спольщена земельна шляхта — магнати, стосовно яких російська влада проводила особливу політику, що сприяло залученню їх до служби в Російській імперії. Після повстання 1794 р. і розвитку подальших подій самодержавство вважало дрібну шляхту найбільш небезпечною силою і саме до неї застосовувало репресивні санкції.

З точки зору внутрішньої політики уряду царської Росії вирішення „польського питання” полягало у всеохопній інтеграції колишніх земель Речі Посполитої в єдиний імперський організм та перетворення поляків у вірнопідданих династії Романових. Саме такі установки були головними в урядовому баченні російсько-польського співіснування. Втілення їх у життя набирало різних форм — від серйозних поступок влади заради забезпечення політичної лояльності поляків — на першому етапі інтеграції, до репресивних заходів проти них — після поразок польських національно-визвольних повстань.

Правобережна Україна успадкувала від Речі Посполитої польську (або ж сполонізовану корінного походження) шляхту, яка складала близько 8% населення. Але, перебуваючи у меншості серед місцевого населення, поляки домінували у Південно-Західному краї завдяки наявності великих землеволодінь. Їм належало біля 90% земельної власності. Більшість населення Правобережжя у 1795 р. складали українці, що належали майже виключно до одного стану — селянства, яке у XVI–XVII ст. закріпачили польські або полонізовані українські пани. Таких селян нараховувалося близько 3 млн. У 1795 р. кріпаки складали 74% селян Волинської, 90% — Київської та 91% Подільської губерній³. Зазначимо, що спочатку царський уряд не врахував усіх особливостей цих земель і, насамперед, національних та соціальних протиріч. Він не бачив тут народу, а бачив лише поміщиків, яких намагався перетягти на свій бік різними поступками. Ні про яку спільність релігії, близькість мов і куль-

³ В. Кабузан, *Изменения в размещении населения России в XVIII–первой половине XIX в. (По материалам ревизии)*, Москва 1971, с. 119.

тур з українцями царські урядовці не згадували. „[...] Держава, яка сама тоді базувалась на кріпосному праві, підтримала, а не ослабила владу польських панів над [...] хлопом”, — писав з цього приводу Михайло Драгоманов⁴.

Ще після першого поділу Польщі указом від 28 травня 1772 р. уряд Катерини II гарантував збереження „всіх прав, вольностей і привілеїв громадян”, передусім найбагатшої шляхти. Згодом на Правобережжя було поширено чинність Жалуваної грамоти дворянству 1785 р., і шляхту було прирівняно до російського дворянства. Тобто, на першому етапі своєї експансії, самодержавство намагалося зробити своїм союзником регіональну еліту. Польській шляхті надано можливість вибору — скласти присягу на вірність Росії і цим зберегти своє землеволодіння або продати маєтності та виїхати за кордон⁵.

Виконувач обов’язків генерал-губернатора новостворених правобережних губерній генерал Михайло Кречетников підтвердив давні польські права, вольності та привілеї шляхти, а також свободу католицького віросповідання. У той же час підкреслювано, що особи, які не присягнули на вірність імперії, упродовж тримісячного терміну мають продати свою нерухомість і добровільно виїхати, якщо ні — їхнє майно буде секвестровано та забрано до казни⁶.

13 квітня 1793 р. імператриця Катерина II затвердила М. Кречетникова генерал-губернатором земель, приєднаних після другого поділу Речі Посполитої. У маніфесті від 13 квітня 1793 р. визначено головну мету політики щодо „вновь воссоединенных русских областей”. „Главное намерение и воля наша [...], — підкреслено в документі, — есть и будет защита жителей и их покоя”. Від них же вимагалось всіма силами виконувати закони і волю верховної влади та бути вірними своїм правителям⁷.

Дещо зміцнивши свої економічні та політичні позиції на Правобережжі, царська влада перейшла в наступ проти учасників польського шляхетського руху. Зокрема, у листопаді 1796 р. вийшов царський указ, згідно з яким усі дворяни Правобережної України повинні були пред’явити свої родовідні книги до намісницьких правлінь, у випадку ж невиконання цієї вимоги їх позбавляли дворянських прав.

Тогочасна російська політика в галузі освіти на приєднаних територіях відзначалася відносною ліберальністю, що створювало можливості зберегти чинну тогочасну польську систему шкільної освіти, яка фактично проіснувала в регіоні до початку 30-х рр. XIX ст. Попечителем Віленського навчального округу, до складу якого входили і правобережні українські землі, в ті часи був

⁴ М. Драгоманов, *Политические сочинения, т. 1, Центр и окраины*, под ред. И. Гревса и Б. Кистяковского, Москва 1908, с. 234.

⁵ *Полное собрание законов Российской империи, С.-Петербург 1830, т. 23, № 17090.*

⁶ *Ibidem*, № 17108.

⁷ *Ibidem*, № 17114.

польський аристократ, друг Олександра I князь Адам Чарторийський. Його помічником став Тадеуш Чацький, який у 1805 р. заснував Кременецьку гімназію, згодом перетворену на ліцей, і багато зробив для розвитку польської освіти та виховання молоді в патріотичному дусі. Політика царського уряду щодо приєднаних від Речі Посполитої правобережних українських губерній різко змінилася після придушення польського національно-визвольного повстання 1830–1831 рр. Було закрито польські школи та Кременецький ліцей, а замість них відкрито російські школи. Відбувся наступ на залишки судової автономії, обмежено вплив католицької церкви та духовенства, проведено масштабну акцію декласації польської шляхти. Союзником у боротьбі з поляками місцева російська влада вирішила зробити українське селянство, яке до тієї пори вона ігнорувала.

Київський, подільський і волинський генерал-губернатор Дмитро Бібіков писав царю у звіті за 1848 р.:

Существовала в крае одна вредная мысль, которая вкоренилась с давних времен...: она заключалась в том, что край этот, не смотря на русское свое население, всегда принадлежал Польше и есть ее прямой собственностью. Она перешла даже в бывшие польские учебники и польские истории. Чтобы уничтожить это бессмысленное утверждение, создана Комиссия для разбора древних актов, которая изданием подлинных [...] документов разоблачила ложь польских историков, поскольку эти акты говорили сами за себя, без всяких размышлений, что край этот всегда был русским, что большая часть так называемых сегодня польских родов, есть потомки православных родов, которые стояли за русскую веру и, наконец, не выдержав польского и иезуитского гонений, предали эту веру, а потом и саму свою Отчизну. В данное время уничтожается мысль о постоянной принадлежности этого края Польше, которая принадлежит только немногим неучам⁸.

У Російській імперії польське питання було найгострішим серед національних питань від кінця XVIII ст. і до 1864 року. Після придушення польського повстання 1863–1864 рр. і розправи з його учасниками, воно дещо втратило свою актуальність. Як писав у спогадах начальник Київського губернського жандармського управління генерал Василь Новицький: „Хотя мысль о воскресении Польши и таилась в умах поляков, но она в открытой резкой форме не проявлялась даже в тяжелое смутное время, переживаемое Россией в 1878–1880 гг.”⁹. Начальник Київського охоронного відділення ротмістр Микола Кулябко доповідав у Петербург:

Неудача поляков в восстании, в котором большинство польских землевладельцев Киевской губернии принимало прямое участие, [...] заставила поляков, конечно, не рассказаться в своих ошибках, а еще более возненавидеть господ-

⁸ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 1, спр. 7354, арк. 18.

⁹ В. Новицький, *Из воспоминаний жандарма*, Москва 1991, с. 130.

ствующее племя великоросов и изыскать такие пути, посредством которых, с наименьшим риском, можно было бы добыть большие результаты¹⁰.

Подібної ж думки дотримувався й волинський губернатор, який писав у Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ:

В жизни инородческого населения наружных выступлений противоправительственного характера не проявилось, но лично я придерживаюсь мнения, что скрытая, подпольная так сказать, деятельность постепенно развивается и медленно идет сплочение инородцев и обособляемость от русской народности, равно тайная пропаганда вражды и ненависти. [...] Крупную роль в деле пропаганды полонизма играет римско-католическое духовенство, деятельность которого должна быть отмечена как враждебная правительству. [...] Отмечая такую деятельность католического духовенства, необходимо в то же время оговориться, что в руках администрации нет средств для борьбы. Чины полиции, переобременены работой, к тому же мало подготовлены для того, чтобы проникать в ту сферу, в которой происходит работа¹¹.

Дійсно, для поліції це була проблема, адже для того, щоб проникнути в польську чи українську партію, потрібно було знати їх мову, а жандарми не знали. Члени ж цих партій на співпрацю з російськими жандармами йти не хотіли. Тому бачимо величезну різницю в оглядах Департаменту поліції щодо діяльності російських і польських чи українських партій. У першому випадку — відомо все до деталей, у другому — загальні фрази про шкідливість і ніякої конкретики.

Що ж до ролі, яку відігравало католицьке духовенство в житті поляків, то генерал Павло Курлов, колишній київський, а згодом мінський губернатор, писав:

Когда епископ появлялся в дверях костела, толпа католиков, запружавшая обыкновенно в это время площадь, падала на колени и не поднималась, пока епископский экипаж не скрывался с глаз. Рядом с простолюдином стояли на колених элегантные дамы в роскошных туалетах, несмотря на грязь или пыль на площади¹².

Про польсько-російське протистояння доповідали й інші представники місцевої влади, зокрема, волинський губернатор Суходольський у звіті за 1893 р. зазначав:

историческая судьба Волыни не прошла бесследно для ее нынешнего состояния. Древнерусская, православная Вольнь, попав с XIV в. под власть литовских князей, вошла потом в состав Польского государства и только в конце прошлого века была возвращена России. Таким образом Вольнь являет собой театр вековой борьбы православья с католицизмом...¹³.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 2198, арк. 15 зв.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 861, спр. 259, ч. 1, арк. 39.

¹² П. Курлов, *Гибель императорской России*, Москва 1991, с. 68.

¹³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 620, спр. 531, арк. 1.

Придушивши польське повстання 1863–1864 рр., російська влада почала шукати нового „внутрішнього ворога”. Ним стали українці, точніше — українська мова.

Важливу роль у проведенні національної політики в Російській імперії відіграла система цензурних установ. У середині XIX ст. цензурні комітети в Україні були в Києві, Одесі та Харкові. В інших губернських містах, де давнича справа була розвинена слабше, функції цензорів покладались на віце-губернаторів. До польського повстання 1863 р. ставлення цензури до україномовних видань було досить лояльним, але після початку повстання воно змінилося. 27 червня 1863 р. голова Київського цензурного комітету Орест Новицький скерував до міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валуєва таємне подання, в якому писав:

В Киевский цензурный комитет поступила рукопись под названием „Притчи Господа нашего Иисуса Христа на украинский мови расказани”. Рассматривавший эту рукопись цензор Лазов возвратил ее без одобрения к печати...

Из предисловия к сей рукописи видно, что она преимущественно предназначена для учащихся, между тем как самое обучение во всех без изъятия училищах производится на общерусском языке и употребление в училищах малороссийского наречия нигде не допущено. Самый вопрос о пользе и возможности употребления в школах этого наречия не только не решен, но даже возбуждение сего вопроса принято большинством малороссиян с негодованием, часто высказывающимся в печати. Они весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши, что общерусский язык также понятен для здешнего народа, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для него некоторыми малороссами и, в особенности поляками, так называемый украинский язык¹⁴.

О. Новицького турбує те, що в змісті книги цензору немає до чого причепитися:

»Положение цензора при рассмотрении подобных рукописей и книг тем более затруднительно, что в них только цель и предосудительна, самое же содержание обыкновенно не заключает в себе ничего непозволительного по Уставу о цензуре«. — То ж він і звертається до міністра: «...не изволите ли признать нужным принять какие-либо меры против обнаруживающегося стремления некоторых малороссов, а совместно с ними и поляков, отчуждать здешний народ от общерусских языка и народности¹⁵».

11 липня П. Валуєв подав Олександрю II доповідну записку, в якій майже дослівно виклав подання О. Новицького, додавши від себе:

¹⁴ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання. Збірник документів, Київ 2013, с. 72.

¹⁵ *Ibidem*, с. 73.

Явление это тем более прискорбно и заслуживает внимания, что оно совпадает с политическими замыслами поляков. И едва ли не им обязано своим происхождением, судя по рукописям, поступивши в цензуры и по тому, что большая часть малороссийских сочинений действительно поступает от поляков. Наконец, и киевский генерал-губернатор находил опасным и вредным выпуск в свет рассматриваемого ныне духовной цензурой переводы на малороссийский язык Нового Завета¹⁶.

18 липня лист майже тотожного змісту він надіслав на ім'я міністра народної освіти Олександра Головніна з проханням висловити свою думку з цього приводу. Через два дні П. Валуєв отримав від нього негативну відповідь:

...имею честь уведомить, что сущность сочинения, мысли, изложенные в оном, и вообще учение, которое оно распространяет, а отнюдь не язык или наречие, на котором написано, составляют основание к запрещению или дозволению той или иной книги, и что старание литераторов обработать грамматически каждый язык или наречие и для сего писать на нем и печатать — весьма полезно в видах народного просвещения и заслуживает полного уважения. Посему Министерство народного просвещения обязано поощрять и содействовать подобному старанию. [...] малороссийский перевод Евангелия, исправленный духовною цензурою, составит одно из прекраснейших дел, которыми ознаменовано нынешнее царствование, и Министерство народного просвещения должно желать этому делу скорейшего и полного успеха¹⁷.

У зв'язку з тим, що мова йшла і про церковні книги, П. Валуєв хотів почути думку обер-прокурора Синоду генерала Олександра Ахматова. Знаючи протилежні точки зору обох впливових міністрів, військовий керівник церковного відомства чекав, кого з них підтримає Олександр II. І лише 24 грудня, тобто через 5 місяців, після кількох нагадувань П. Валуєва, відповів дуже дипломатично:

Доводы, приводимые господином министром народного просвещения в пользу его мнения, я не могу признать убедительными. Он находит, что основанием для запрещенія или дозволения той или другой книги должно служить ее содержание, а не язык или наречие, на котором она писана. Вообще это правда, но обстоятельства могут побудить к исключению из этого общего правила...

Впрочем, я со своей стороны охотно склоняюсь к тому убеждению, что как для самого дела, так и для правительства было бы несравненно лучше, если бы украинофильские попытки возможно было бы уничтожить силою общественного мнения, без прямого участия власти: такая победа была бы полнее, торжественнее и прочнее¹⁸.

Як відомо, Олександр II підтримав П. Валуєва, і той надіслав до Київського цензурного комітету розпорядження призупинити видання дозволів на публікування україномовних книг, газет і журналів, незалежно від їхнього змісту.

¹⁶ *Ibidem*, с. 74.

¹⁷ *Ibidem*, с. 81.

¹⁸ *Ibidem*, с. 102.

Ця „призупинка” діяла більше 40 років, аж до першої російської революції 1905–1907 рр., гальмуючи розвиток української мови, літератури та культури. У 1876 р. Валуєвський циркуляр був доповнений Емським указом, який забороняв ввозити з-за кордону книжки, написані українською мовою та ставити українські спектаклі. Ці нормативні акти не відмінили, незважаючи на те, що про їх шкідливість писали до Петербурга навіть київський та харківський генерал-губернатори, яких важко було запідозрити в українофільстві.

Валуєвський циркуляр мав зворотній ефект. Українці, яким заборонили писати рідною мовою, почали об'єднуватися й обговорювати місце України в Російській імперії. Вже цитований вище начальник Київського охоронного відділення підполковник М. Кулябко доповідав:

Борьба с русификацией — это минимум стремлений украинцев. Они говорят, чтобы народ мог бороться за свои права, он должен представлять нацию, а украинская национальность, как таковая, почти стусувалась и растворилась в огромной массе русского народа; отсюда — стремление украинцев воскресить украинский язык, как главный принцип нации¹⁹.

Як могли українці, які складала переважну більшість населення, розчинитися серед росіян, кількість яких, за даними цього ж звіту, „на территории Киевской губернии не превышает максимума 10 процентов”, зрозуміло лише малоросу-жандарму М. Кулябкові. Боячись, щоб керівництво не запідозрило його в симпатіях до українців, він пише, що між росіянами і українцями є „только родовые отличия, которые конечно не дают право думать, что малороссы — совершенно самостоятельная народность, обязанная своим происхождением великороссам²⁰”.

Слід відзначити, що в жандармських документах, які стосуються українського питання, логіка практично відсутня. Так, в „Обзоре деятельности партий”, який підготував Департамент поліції і розіслав начальникам ГЖУ та охоронних відділень, було вказано:

Партизаны „украинства” принесли в 1905 году в Россию особый украинский / малорусский язык, как орудие борьбы против роста русской культуры в среде южнорусского населения в надежде вытеснить эту культуру на Юге России и водворить новую культуру — украинскую. По мнению исследователей „украинского движения”, Украинская партия представляет опасность для культурной жизни Русского Юга, тем более, что распространению этого движения никто не препятствует²¹.

Виникають справедливі запитання: а до 1905 р. української мови не було? Якщо ні, то що ж тоді забороняли Валуєвський циркуляр і Емський указ?

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 2198, с. 20.

²⁰ *Ibidem*, с. 16.

²¹ *Ibidem*, ф. 274, оп. 1, спр. 2792, с. 24.

Розглянемо ще один огляд Департаменту поліції про діяльність українців, підготовлений у 1911 році. Автор так захопився критикою українофілів, що йому, жандарму, стало шкода своїх російських революціонерів:

Пока русские революционеры боролись и гибли на барикадах, украинцы полегоньку укрепляли свои позиции и выжидали конца революции, чтобы продолжать свою „мирную” работу по разрушению государственного здания. Только этим и можно объяснить, что не смотря на разрушительную работу украинофилов в России, они милостиво избегали внимания правительственных органов²².

У цих словах відчувається, що шовініст переміг жандарма. Краще вже свої, рідні російські революціонери з бомбами та барикадами, ніж ці кляті українці з їхньою мирною роботою. Далі автор огляду звинувачує уряд у тому, що він боровся з російськими розбійниками й упустив українофілів:

В то время деятельность правительства проходила в борьбе уже не с самой революцией, а ее накипью — бесчисленными грабежами и разбоями, которым предались разнузданные подонки русского общества. Это, конечно, отвлекало внимание властей от движения, которое с первого взгляда не выходило из „личных” рамок. А украинцы все это прекрасно учитывали и продолжали работать... Украинофилами даже была облюбована одна из главных кафедр по истории на филологическом факультете Киевского университета, проведены „свои чоловіки” в Полтавское и Черниговское земства и сделана попытка забрать в свои руки дело народного образования в крае²³.

Дійсно, жажливі злочини: українці в Полтавському і Чернігівському земствах, а в Київському університеті — кафедра української історії! Закінчується огляд так:

Украинское движение созревало веками, шаг за шагом расширяя поле своей деятельности и развращая народные массы — потому и борьба с ним предстоит тяжелая и утомительная... Выйти из нее достойным победителем, не сделав ни одной уступки, ни одного компромисса с этим внутренним врагом — вот очередная и бесспорно важнейшая задача русского правительства²⁴.

Сьогодні стає зрозумілим, чому сучасні російські жандарми-кедебісти готові поставити світ на грань третьої світової війни, аби не допустити, щоб у Криму були українські школи — нехай навіть 5 із 500.

26 грудня 1909 р. київський губернатор Олександр Гірс надіслав київському, подільському і волинському генерал-губернатору Федорові Трепову листа, в якому йшлося про існування в Київській губернії польських і українських просвітницьких товариств. Охарактеризувавши діяльність „Польського Союзу”, „Київського польського жіночого гуртка”, „Київського гуртка польських літераторів і журналістів”, він відзначив, що

²² ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 2792, арк. 24.

²³ *Ibidem*, арк. 24 зв.

²⁴ *Ibidem*, арк. 39 зв.

цели их идут против исторических задач русской государственной политики в Юго-Западном крае, заключающихся в создании национально-политического единства через постепенное ассимилирование польского элемента русской народностью²⁵.

Але не це турбує губернатора:

Наличность польских просветительных организаций в Малороссии, где процент населения говорящего по польски весьма мал, является вредностью медленноразвивающейся. Гораздо более опасной представляется программа „украинских” обществ, возникших в течение последнего трехлетия и ставящих своей задачей пропаганду среди местных городских и сельских жителей так называемого „украинского языка”, который является чисто искусственной помесью малорусского наречия с литературным галицко-русским. Общества эти стремятся к изгнанию русского языка из житейского обихода и народных аудиторий, спектаклей и концертов. Следующим этапом „украинского движения”, намечаемым руководителями этих обществ в отдельных брошюрах и в сочувствующей им прессе, предполагается завоевание школы низшей, средней и высшей. Такая борьба с общерусской культурой, с государственным языком могла бы казаться нелепостью и ребячеством, но, в сущности, движение это исходит из чисто политических мотивов, ибо главари его являются носителями социал-демократических и федералистических идеалов. Эти украино-ирредентисты говорят и пишут о возрождении украинского государства в исторических границах XV–XVI в., а именно от Сяна (за Карпатами) до Кубани и Дона²⁶.

Але найбільше губернатора лякало намагання українців і поляків об'єднатися в боротьбі проти русифікації, яку проводив російський уряд:

Представля настоящий обзор местных польских и украинских обществ на благоусмотрение Вашего Высокопревосходительства, не могу не остановиться на еще одном интересном обстоятельстве, что „украинцы” и поляки в стремлении к национальной автономии хотят общими силами бороться против обрусительной политики русского правительства...²⁷

Після поділів Речі Посполитої та приєднання до Російської імперії білоруських, литовських і правобережних українських земель новими підданими російського імператора стала значна кількість єврейського населення.

Законодавство Російської імперії відносило євреїв до тієї категорії „інородців”, чії права визначали особливі закони. Велика кількість цих особливих законів охоплювала всі сфери життя євреїв і стосувалася не лише права проживання і пересування, а й віри та зовнішніх виявів релігійного життя євреїв, особистих прав представників цієї національності, а також їхньої економічної діяльності.

Царський уряд низкою законодавчих актів обмежував територію розселення євреїв в імперії і, зокрема, в Україні. У 1791 р., після скарг московського

²⁵ *Ibidem*, ф. 442, оп. 639, спр. 797, арк. 2 зв.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 639, спр. 797, арк. 2 зв.

²⁷ *Ibidem*, арк. 4.

і смоленського купецтва та звинувачення євреїв у „підриві торгівлі”, Катерина II визначила місцевості, за межами яких представникам цієї національності не дозволяли оселятися. Це започаткувало створення „смуги єврейської осідлості”, територія якої не була сталою: вона то розширювалася (наприклад, до неї було включено литовські, українські правобережні губернії, а згодом — Полтавська і Чернігівська), то зменшувалась (через заборону євреям оселятися у великих містах, зокрема в Києві, центральних районах інших міст і т.п.).

„Смуга єврейської осідлості” (хоч саму назву спочатку не вживали) стала основою подальшого законодавства про євреїв. Її існування було підтверджено „Положенням про євреїв” 1804 і 1835 рр. На початок ХХ ст. „смуга” охоплювала 15 губерній, 8 з яких були українськими. Незважаючи на те, що питання про необхідність її ліквідації, не раз піднімали в урядових колах, смуга проіснувала до 1917 р.; її було усунуто лише після Лютневої революції законом „Про скасування віросповідальних і національних обмежень” від 2 квітня 1917 р.

Варто зазначити, що територіальні обмеження проживання євреїв були характерні не лише для Російської імперії. Практикували їх і в інших країнах, зокрема, ще польські королі та німецькі князі. На думку Михайла Грушевського, однією з головних причин цих обмежень було намагання тримати євреїв у безпосередній залежності від уряду як „рентовне джерело державного скарбу”²⁸.

Проте в жодній із країн обмежувальне антиєврейське законодавство не досягло таких обсягів, як у Російській імперії. Розвивався цей процес поступово. Майже всі євреї були приписані до вільних міських станів – купців і міщан – за місцем проживання в містах і містечках. Їм дозволяли займатися торгівлею та ремеслами, а єврейським кагалам вказували на те, що вони не повинні братись до жодних справ, крім відправлення обрядів та богослужінь. За дозвіл на міщанські та купецькі промисли євреї повинні були сплачувати подвійні, порівняно з особами християнського віросповідання, податки. Отже, законодавча діяльність російського уряду від самого початку свідчила про його намагання взяти під свій контроль економічну, громадську та релігійну діяльність євреїв.

Прогресивні реформи 60–70-х рр. ХІХ століття сприяли полегшенню становища євреїв і розширенню їхніх прав. Окремих категоріям євреїв (з вищою освітою, купцям першої гільдії) було надано право вільного вибору місця проживання. Але ліквідувати „смугу осідлості”, як основу єврейського законодавства, Олександр II не наважився. Це викликало протести серед євреїв. Як писав у своїх спогадах жандармський генерал В. Новицький:

Євреї до 1881 года представляли из себя робкий, запуганный, тихий элемент, но с увеличением процента участников евреев в политических делах характер

²⁸ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, Київ 1994, т. 5, с. 256.

евреев совершенно изменился и они стали наглы, невежественны, решительны, злобны и смелы в своих предприятиях по политическим делам²⁹.

Політичну активність євреїв відзначено й у звіті Київського охоронного відділення за 1911 рік:

Еврейское население в Юго-Западном крае представляет из себя компактную массу, смотрящую на общественно-политическую жизнь с коммерческой точки зрения. Легальных политических (самостоятельных) организаций у евреев почти не существует, но, смешавшись с другими партиями, главным образом с „кадетами”, они занимают первенствующие роли³⁰.

Слід відзначити, що найпрогресивніші державні діячі Російської імперії пропонували ліквідувати обмеження щодо євреїв і в такий спосіб вирішити „єврейське питання”. Голова Ради міністрів Сергій Вітте звертав увагу мінського губернатора П. Курлова на проблеми євреїв:

Ведь не можем же мы утопить всех евреев в Черном море! И раз они составляют часть населения Российской империи и принадлежат к числу русских подданных, — всякие ограничения, не достигающие никакого практического результата, только вредны, вызывая раздражение против власти со стороны целого народа³¹.

Але більшість російських чиновників виступали за збереження обмежувального законодавства щодо євреїв, українців, поляків, німців, чехів та інших народів, за їхню повну асиміляцію.

Прикладом може слугувати звіт волинського губернатора Суходольського за 1893 рік. Зробивши екскурс в історичне минуле Волині, губернатор детально зупиняється на проблемах різних національних груп: „Питання про іноземців на Волині, яке стало німецьким питанням завдяки належності більшої частини поселенців до німецької національності, набуває великого значення з другої половина 70-х років”³². Губернатор підкреслює, що німецьке питання стало „одним із політичних питань управління губернією”. При цьому він підтримує заходи уряду, прийняті в 80–90-ті рр. XIX ст. для обмеження колонізації.

Губернатор зупинився також на проблемах єврейського населення губернії, підкресливши, що „особливої сили і значення набули євреї в часи панування Польщі, коли вони були дуже зручним і слухняним знаряддям в руках поляків. Захопивши торгівлю і промисловість, вони економічно пригнічували населення...”³³. У звіті висловлена точка зору місцевої влади на шляхи вирі-

²⁹ В. Новицкий, *Из воспоминаний жандарма*, Москва 1991, с. 155.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 861, спр.259, ч. 1, арк. 45.

³¹ П. Курлов, *Гибель императорской России*, Москва 1992, с. 62.

³² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 620, спр. 5 31, арк.

³³ *Ibidem*.

шення єврейського питання, яка стверджувала необхідність подальшого розвитку обмежувального законодавства.

Охарактеризувавши проблеми різних категорій населення, губернатор Суходольський змушений визнати, що „місцеве населення далеко не проявляє схильності до асиміляції з російським, тримаючись у стороні та бажаючи, мабуть, зберегти свою національну і релігійну особливість”³⁴.

Національне питання було важливою складовою внутрішньої політики уряду Російської імперії та його місцевих органів, а проблема етнічного співіснування українців, поляків, євреїв, росіян на Правобережжі України була досить складною. І хоча найпрогресивніші російські державні діячі (С. Вітте, О. Головнін) виступали за ліквідацію будь-яких обмежень щодо окремих народів, російська влада намагалася вирішити всі національні питання шляхом обмежень та заборон: євреїв і поляків обмежували у виборі професій і місць проживання, українцям не дозволи використовувати рідну мову та вважати себе окремим народом. Закінчилося все це революцією. Однак складається враження, що з цього ніхто не зробив належних висновків. Влада незалежної України за 20 років майже нічого не зробила для українізації Криму та Донбасу, а нинішня російська влада, захопивши Крим, не зважаючи на протести учнів та їхніх батьків, закрила ті кілька українських шкіл, які були на півострові.

³⁴ *Ibidem.*